

Danijela MAROT KIŠ

Transgresivni model u *Nečastivom na filozofskom fakultetu* Ive Brešana

UDK: 821.163.42.09 Brešan, I.
Izvorni znanstveni članak

U radu se analizira drama *Nečastivi na filozofskom fakultetu* (1979) Ive Brešana u svjetlu teorije transgresivnosti. Groteskni postupci i političnost Brešanove drame tumače se kao efekt u tekstu implicitno sadržane ideje transgresije, odnosno prijestupa ili iskoraka kao transformativnoga čina motiviranoga željom za slobodnijim djelovanjem i poimanjem (društvene) realnosti (Foucault, Bataille). Razmatra se (ne)postojanje etičkih okvira razumijevanja transgresivnosti te transgresivni čin kao jamac osobne autonomije, odnosno autentičnosti.

KLJUČNE RIJEČI: autentičnost, Ivo Brešan, *Nečastivi na filozofskom fakultetu*, sloboda, transgresivnost

Politička groteska kao mjesto transgresije

Dramski opus Ive Brešana je (*Groteskne tragedije*, 1979; *Nove groteskne tragedije*, 1989; *Tri drame*, 1993; *Utvare*, 1997) u kontekstu hrvatske književne kritike čitan mahom – na što navode i sami naslovi dramskih zbirki – u ključu (političke) groteske i (komične) socijalne parodije. Branimir Bošnjak tako ističe Brešanovu namjeru dopiranja do temelja društvene tragedije u svrhu katarze koja bi „raspuhala magle primitivnom utopijom upropaštenih društava“ (2006: 38), opisujući pritom Brešanov modelativni postupak kao lociranje velikih tema ili simbola u društvene mikroprostore, čime se „istovremeno rastvara nedodirljivost onoga uzvišenog i opasnog, a unutar prihvaćenih razlika čak i usputne junake Brešanovih drama osvjetli groteskna svjetlost tako zbluženih zbivanja“ (ibid.: 39). Bošnjak zatim zaključuje kako je „Brešanova groteska (...) često uspješan pokušaj da se jednom ‘bezvrijednom vremenu’

pronađe mitski temelj promišljanja, a ono fantastično oblikuje kao racionaliziranje raspada zbilje i njenih šizofrenih analogija“ (ibid.: 40). Sanja Nikčević pak Brešanove drame opisuje kao *groteske karakteral/naravi* u kojima „ono što je nekad bilo prepoznavano isključivo kao priča o malim aparatčicima koji uništavaju intelektualca sada je priča o temeljnom zlu u ljudima koje uništava ono čisto oko sebe, o pokvarenosti koje uništava ideale tek koristeći vladajuću političku paradigmu“ (2006a: 49). Cilj Brešanove groteskne oštrice, kako tvrdi Nikčević, nije više (ili samo) obračun s politikom, odnosno hegemonijskim i ideološkim praksama jednoga vremena, već prije svega obračun s mentalitetom „koji može doći na vlast u bilo kojoj politici“ (ibid.: 49). Vinko Brešić temelje Brešanove groteskne poetike prepoznaje u mješavini „fantastike i angažirane društvene kritike“ (2006: 53), dok Ivan Salečić, u kontekstu Brešanova romanesknoga opusa, svraća pozornost na status njegova *etičkog subjekta* izloženoga „potpunoj relativizaciji svoje uloge u povijesnim zbiljama koje su sve manje njegov intimni ljudski optjecaj, a sve više i sve tragičnije neki simulakrum, u koji sve dublje i nepovratno propada“ (2006: 62). Ivo Vidan, pišući o drami *Nečastivi na filozofskom fakultetu* temelje Brešanova grotesknog izričaja pronalazi u strategijama fantastike udruženima s elementima moraliteta (1986: 166).

Izdvojimo li ključne pojmove dvaju tumačenja Brešanova poetičkog postupka i prikaza društvene zbilje (Nikčević i Salečić) – dakle *mentalitet* i *etički subjekt* – interpretaciju (političke) groteske u njegovu dramskom opusu možemo preusmjeriti na istraživanje suodnosa pojedinca kao etičkoga subjekta naspram totaliteta društvenih normi vremena u kojem živi. Mimo temeljnoga postulata političke drame kao prikaza društvenih sila koje utječu na život pojedinca, određuju ga i na njega negativno djeluju, odnosno nad njim kao pojedincem vrše nasilje (Nikčević 2006: 35), agens, motiv ili politički poriv djelovanja etičkoga subjekta Brešanovih drama moguće je pronaći u njegovoj volji za otporom, prijestupom – svjesnim prelaženjem zadanih granica i normi. Političnost Brešanove groteske ostvaruje se u tom smislu u kontekstu etičke domene transgresivnosti pojedinca kao aktivne individue koja istupa iz domene očekivanoga, propisanoga i prihvatljivog u prostor zabranjenoga i nepoznatoga ostvarujući u tome iskoraku ne samo čin javnoga otpora, već prije svega unutarnji poriv za prekoračenje (samo)nametnutih (moralnih) normi i propitivanje održivosti granica između dobra i zla.

Vanjska i unutarnja transgresija

Transgresivnost se, kako je vidljivo u Brešana, ostvaruje na dvije razine: u svojoj eksternaliziranoj, vanjskoj formi (kao prekoračenje socijalno nametnutih, političko-ideoloških normi) te u pounutrenom obliku koji se tiče sukoba u pojedincu samome i vezuje uz njegovo propitivanje i preispitivanje granice same. Prva je razina u Brešana smještena u okvire točno određenoga socio-političkog konteksta (totalitarnoga režima) koji transgresiju sankcionira kao ideološki neprihvatljivo i za stabilnost političkoga režima opasno ponašanje. Druga razina, koja je (ne samo) u Brešanovim dramama nedvojbeno motivirana i uokvirena prvom, tiče se pojedinca samoga, njegove želje i volje da (pre) ispita, pa zatim i prekorači (samo)postavljene granice prihvatljivoga razmišljanja, ponašanja i djelovanja. Vanjsku je i unutarnju transgresiju, odnosno volju za iskorakom, nemoguće odvojeno proučavati jer one nužno djeluju u sinergiji i međusobno se uvjetuju: riječ je zapravo o dihotomiji, odnosno dvjema stranama iste pojave koja se manifestira na različitim razinama. Baš kao što je u raspravama o identitetu sporno razdvajanje njegove individualne i kolektivne dimenzije, s obzirom na to da se radi o recipročnom odnosu koji se odvija pod okriljem istoga procesa kontinuirane prilagodbe pojedinca, tako i tumačenje transgresivnosti nužno podrazumijeva dvije „strane“ ovoga procesa. Vanjska je strana ona iz koje proizlazi političnost (ideologičnost) Brešanovih drama, dok je poprište druge, unutarnje, pojedinac sam, odnosno način na koji se u njegovoj svijesti prelamaju učinci prve razine. U tom je smislu unutarnja transgresija ključna za razumijevanje postupaka pojedinca, no ujedno i nerazdvojiva od vanjskih (društvenih, ideoloških...) poticaja koji je uvjetuju.

Dualizam etičkoga subjekta u Brešanovoj drami *Nečastivi na filozofskom fakultetu* (1979) (dalje: *Nečastivi*) Vidan opisuje kao sukob između žudnje za životnim radostima i želje za spoznajom: „Brešanov doktor Fausner suočen je s glupošću, sumnjičavošću i vlastohlepljem, koje mu oduzimaju prostor djelovanja u njegovu pozivu. To ga navodi da pristane potpisati ugovor, što mu ga nudi đavo“ (1986: 166). Opisanu podijeljenost subjekta, smatra Vidan, dodatno podcrtava i podnaslov drame – *moralitet u sedam slika* – koji „(...) komentira beziznimnu amoralnost prikazanog milieua, aludira na rascijepljenost protagonista i njegovo iskušenje i muku...“ (ibid.). U navedenoj je per-

spektivi intrinzičnost Fausnerova dualizma premještena u socijalni kontekst koji ga svojom amoralnošću *prisiljava izabrati* zlo kao jedini mogući način slobodnoga izražavanja i djelovanja. Razrješenje tenzije između nesmetanog djelovanja i spoznajne autonomije te socijalne afirmacije dolazi izvana u formi društvenoga, političkoga i ideološkoga pritiska koji manipulira subjektivim htijenjima. No je li uistinu tako? Je li Fausnerov čin samo (logična) posljedica društvenih ograničenja i pritisaka ili je riječ o svjesnom izboru, iskoraku iz domene (moralno) prihvatljivoga kao krajnje granice autonomnoga djelovanja? Mogući odgovor na navedeno pitanje otkriva koncept transgresivnosti kao dijela društvenoga procesa podjednako kao i psihe pojedinca.

Identitet i društvo, čovjek i osoba – sloboda djelovanja i princip životne energije

Prije analize mogućih transgresivnih učinaka etičkoga subjekta Brešanove drame potrebno je ići korak unatrag i usredotočiti se na osobni dualizam kao uzrok ili poriv socijalnomu djelovanju i afirmaciji. Poriv na djelovanje – koje zatim može biti označeno kao (moralno, socijalno, ideološki...) prihvatljivo ili neprihvatljivo, poželjno ili nepoželjno dolazi iznutra, iz osobne podvojenosti koja čini same temelje identiteta. Na to upozorava Lockeova distinkcija između čovjeka (*homo*) i osobe (*persona*) koja se pomalja iz djelovanja svijesti koja se proteže na sve prošle i buduće radnje i iskustva i koja time predstavlja izvorište osobnoga identiteta. Iz djelovanja svijesti koja osobu čini istovjetnom jedinkom bez obzira na promjene supstancije, odnosno materijalnoga tijela (a upravo je to provodni motiv i zaključni moto Brešanove drame¹) proizlazi i

¹ U završnom obraćanju gluhonijemome vodoinstalateru Mišku, u čijem je tijelu do njegova ponovnoga buđenja zarobljena svijest profesora Fausnera, Nečastivi mu obećava vječni spokoj lišen bremena tjelesnosti: „Nemojte, profesore, svoj položaj shvaćati tako tragično. Vaše će patnje uskoro prestati. Kad se taj vodoinstalater probudi u vama, vaša će se svijest raspliniti u prostoru i nestati, pa će prestati doživljavati i bol i radost. Nirvana, potpuna nirvana, hi, hi, hi, hi, hi!“ (*Nečastivi* 2000: 136). Problem transgresije u drami je tako uokviren moralnom perspektivom proizašlom iz (religijskih) implikacija dualizma duhovnoga i tjelesnoga, pri čemu je istaknuta vizura tijela kao nepostojane, prolazne, „kvarljive“ materije kojoj smisao i vrijednost daje u njoj „nastanjena“ svijest, kako Nečastivi i sam sebe naziva u uvodnome obraćanju profesoru Fausneru progovarajući iz tijela podvornika Blažeka: „Ali, dragi profesore, ja nisam nikakav groteskni simbol u liku nekakvog tamo krampusa. Ja sam svijest, sila, duh, koji u ljudskoj nutрини ima svoje polje rada, i to vrlo... vrlo široko polje rada.“ (*Nečastivi* 2020: 81).

kategorija (moralne) odgovornosti koja se zatim usuglašava ili opire socijalnim, političkim i ideološkim normama. Taj sukob svijesti i supstancije, odgovornosti i prilagodbe, izvanjskoga i unutrašnjega, promjenjivoga i konstantnoga je ono što Brešanovu dramu čini izvanvremenskom i razumljivom mimo (pre)poznavanja konkretnih političkih i ideoloških impulsa vremena i okolnosti u koje je situirana njezina radnja. Jer dramski sukob *Nečastivoga* jest, kao i u slučaju njegova poznatog prototeksta, onaj koji se događa u protagonistu samome, a tek je potom i proizvod njegove uključenosti i motiviranosti socijalnim i drugim impulsima. No koji je to impuls koji motivira i pokreće djelovanje Brešanovih likova? Je li to njihova svijest – ovdje prikazana u svojstvu Nečastivoga kao onoga koji je odgovoran za donošenje odluka i predstavlja poriv za afirmacijom osobnoga identiteta u parametrima povijesne zbilje – što bi za konzekvenciju imalo zaključak da je izvorište moralne ambivalentnosti isključivo pojedinac-osoba? Ili se ta aktivacija događa na relaciji osoba-društvo-kolektivna svijest? Mogućnost odgovora nudi Batailleovo tumačenje koncepta „životne energije“ koja nije nužno ni dobra ni loša, već se, kako piše Koludrović, usmjerava u različite djelatnosti, pri čemu Bataille prikazuje kako uvijek postoji višak² koji zbog lošega upravljanja zajednice rezultira očajem i isključivim političkim sustavima, primjerice sovjetskim/staljinističkim socijalizmom, koji je zaustavio transgresiju društva u komunizam, te razornim nacizmom i fašizmom koji su poharali Europu (2014: 208). Višak energije koji opisuje Bataille javlja se u kontekstima lošega upravljanja zajednicom koji međutim ne mora, kako on pokazuje, biti oznaka isključivo totalitarnih režima, već bilo kojega konteksta prelijevanja moći i djelovanja hegemonijskih praksi koje se javljaju i u (liberalno) demokratskim društvenim uređenjima. U *Unutarnjem iskustvu*, piše Koludrović, Bataille kao prvu pretpostavku toga iskustva navodi napuštanje principa racionalnosti, osobito kada se pojedinac susretne s vrijednosnim sustavom, ritualima i ulogama koji su propisani djelovanjem nadgradnje, a čine ga religijski sustav, seksualnost i društveni moral te umjetnost koja je podređena žanrovskim pravilima proizvodnje čija je recepcija uvjetovana kritikom, tra-

² Životne procese na zemlji Bataille tumači kroz pojmove prekomjernosti i bujanja: „(...) općenito gledano, nema rasta, već samo rastrošnoga rasipanja energije u svim mogućim oblicima! Povijest života na Zemlji u glavnome je učinak neobuzdana bujanja: dominantni događaj je razvoj rastrošnosti, proizvodnja sve tegobnijih oblika života“ (Bataille 2012: 60). Prekomjernost, prema Batailleu, uzrok je devijacije: višak se pretapa u zabranu i isključivanje, a oni zatim motiviraju prekoračenja.

dicijom i odnosom prema kontekstu. Njegova je teza kako svemogućnost razuma (možemo govoriti i o kolektivnom razumu) prestaje onog trenutka kada sve postane uređeno, kada se postave izvanjske granice unutarnjem iskustvu (ibid.: 209). Upravo se iz te premise pomalja dramski sukob *Nečastivoga*: onaj koji se događa u pojedincu samome, u okvirima djelovanja njegove svijesti kao izvora osobnoga identiteta, ali koji je uvjetovan postavljanjem izvanjskih granica, a u slučaju Brešanove drame to je konkretno društveno uređenje i snažan pritisak ideologije, odnosno ako ćemo se koristiti Althusserovom terminologijom „ideoloških aparata države“.

Transgresija i Zlo – (trans)etički okviri iskoraka

Profesor Fausner priziva Nečastivoga čitanjem stihova iz Goetheova *Fausta* („O, sretan je tko se nada da će ikada / Izronit iz tog mora zabluda!) i komentirajući ih (metaforički) izražava želju za prelaskom granice, asistencijom u formi Zla: „Eh, kad bi to bilo moguće... pa makar i s *njegovom* pomoći... Šteta... šteta što ne postojiš, Majstore Mefisto! (*Nečastivi* 2020: 78). Ukazavši mu se gotovo istoga trenutka utjelovljen u liku fakultetskoga podvornika Blažeka, Mefisto/Nečastivi mu, odgovarajući na pitanje o razlozima njegova pojavljivanja, odgovara:

Vi ste me poželjeli, jer ste na mene pomislili kao na jedinu moguću alternativu. Vidite, vi ste se tu uhvatili u koštac s nekim silama, kojima... oprostite, ja vas ne mislim podcjenjivati, ali valjda znate i sami... kojima niste dorasli. Oni posjeduju lukavstvo, licemjerje, podlost, a vi se, priznat ćete, ne možete od toga braniti nekakvim filozofskim tezama. Ja sam vam jedina šansa, profesore, hi, hi, hi, hi! (*Nečastivi* 2020: 80)

Fausnerovo obraćanje Nečastivom nakon suočavanja s negativnim političkim reakcijama na objavljivanje njegova teksta o sudbini religije u socijalizmu („Konzekvence... Zbog toga što sam se usudio misliti o stvarima logikom pameti, a ne glupog i primitivnog politikantstva...“ (*Nečastivi* 2020: 77)) trenutak je iskoraka iz obzora razuma (*logike pameti*) u prostor slobode neograničen moralnim obzirima, odnosno u prostor Zla. Ovdje se valja vratiti Batailleovu

tumačenju pojmova *slobode* i *zla*.³ Sloboda je, tvrdi Bataille, moć koja je dana samo djetetu, za odrasloga čovjeka koji je uključen u obavezni tijek djelovanja, ona je samo san, želja, napast. Riječ je o moći koja nedostaje Bogu – on mora poštovati poredak kojega je sam jamac – a posjeduje je (barem u očima čovjeka) samo Sotona, simbol neposlušne i prkosne djece koja čine Zlo kako bi potvrdila svoju posebnost (Bataille 1977: 33–34). Bataille nadalje citira Sartreovo tumačenje slobode:

Da bi sloboda bila vrtoglava, ona mora da izabere... da nikada ne bude u pravu. Samo je tako ona jedinstvena u ovom svetu koji je sav vezan za Dobro; ali potrebno je da ona potpuno pristane uz Dobro, da ga čuva i učvršćuje, da bi mogla da se preda Zlu. I onaj koji se izlaže prokletstvu postiže usamljenost koja je kao mutna slika velike usamljenosti doista slobodnog čoveka... U izvesnom smislu, on stvara: on čini da se, u svetu čiji se svaki sastojak žrtvuje da bi doprineo veličini celine, javi jedinstvenost, to jest otpor jednog odlomka, jednog delića. (Sartre prema Bataille 1977: 32)

Fausner pristajanjem uza Zlo u liku Sotone/Nečastivoga (koji se, sam bestjelesan, utjelovljuje u različitim osobama) izražava vlastitu usamljenost kao djelić sustava koji se ne uklapa u slagalicu, predstavlja otpor savršenom skladu cjeline i potvrđuje se kao subjekt kroz otpor nametnutom autoritetu. Iako mu Nečastivi nudi materijalna dobra, Fausner ističe kako su njegovi interesi isključivo duhovne prirode te naposljetku vlastitu odluku opravdava tvrdeći kako „Na ovom svijetu ima toliko zla i toliko je moćno, da mu čovjek mora platiti stanoviti dug, ako ne želi da ga ono proguta. Ali to ne znači da on time mora postati zao“ (*Nečastivi* 2020: 112). Izbor između poslušnosti, odnosno pristajanja uz opći poredak i prekoračenja društvenih normi Fausner dakle postavlja izvan konteksta etičkih normi. Preciznije, odnos etičkoga subjekta i kolektiva sagledava mimo isključivosti Dobra i Zla, prihvatljivoga i neprihvatljivoga, tumačeći vlastitu transgresiju kao preduvjet samoostvarenja. Ovako

³ U tekstu posvećenome Baudelaireu napisanom u povodu objavljivanja Sartreove knjige *Baudelaire* Bataille u studiji *Književnost i zlo* raspravlja o odnosu između poezije i Zla te zatim i o slobodi pojedinca za odabir Zla kao čin otpora tradicionalnom moralnim vrijednostima.

izražen stav o transgresiji lišen dualizama moralnih interpretacija podudara se s Foucaultovim tumačenjem transgresivnosti kao procesa kojega, da bismo ga uopće mogli pojmiti, nužno moramo „odvojiti od njene upitne povezanosti s etikom”⁴ (Foucault 1977: 35). Fausnera ne privlači koristoljublje, odnosno nagovještaj materijalne dobiti i tjelesnih užitaka, već prije svega potpuna sloboda djelovanja nesputana okvirima društvenih i političkih normi, egzistencija lišena granica. U tom smislu potpisani ugovor s Nečastivim valja shvatiti kao fascinaciju Zlom kao obećanjem potpune autonomije i želje za spoznajom onoga što je onkraj svake kontrole i zabrane. Jer, ako transgresiju shvatimo kao istupanje iz okvira propisanih normi zajednice, paradoksalno je njezino tumačenje vratiti u okrilje moralnih zakona čije nadilaženje sam čin prekračenja predstavlja: transgresivnost nije etički čin jer negira postojanje svake etike. Upravo zato posljedice Fausnerove odluke valja sagledavati mimo njezina postavljanja u etičke okvire, a kao pokušaj negiranja općeprihvaćenih pojmova razuma, kulture i ideologije, odnosno život s druge strane ograničenja i zabrana. Međutim, ono što Brešanova drama precizno ocrtava je jaz između transgresije kao individualnoga (bezinteresnoga) čina afirmacije djelovanja bez granica i njezina prisilnog smještanja u okvire etičkih normi: sloboda (autonomija) je privilegija za koju valja platiti danak. To je razlog zbog kojega Fausner traži raskidanje ugovora („Hoću istog časa da raskineš taj ugovor... Ja ne želim da me se pošteni ljudi gnušaju... Čuješ li... Smjesta ga raskidaj!“ (Nečastivi 2020: 114)), dok ga Nečastivi istovremeno upozorava na uvjete njegove slobode – kompromitiranje etičkih načela („Htjeli biste da vam ja omogućim slobodu mišljenja i djelovanja, da vam pribavljam počasti, a vi da ostanete moralno čisti, hi, hi, hi, hi!“ (Nečastivi 2020: 115)). Riječ je o dvjema sukobljenim perspektivama. U Fausnerovoj perspektivi transgresija je motivirana isključivo potrebom za slobodom djelovanja („Moje su preokupacije bile oduvijek duhovne prirode.“ (Nečastivi 2020: 82)), afirmacijom sebstva u prostoru onoga što Foucault naziva „srcem granice“ (1977: 35), što znači

⁴ Zbog složenosti pojma, tvrdi Foucault, transgresiju ne treba tumačiti u etičkome kontekstu i odvojiti je od pojmova subverzivnoga i skandaloznoga te bilo kakvih negativnih konotacija. Cilj transgresije nije suprotstavljanje različitosti, izrugivanje određenom poretku ili nastojanje da se poljuljaju njegovi temelji. Transgresivni čin ne treba poistovjećivati s nasiljem niti brisanjem postavljenih granica: transgresija je pogled u prostor koji se otvara u samome srcu granice, pokušaj da se ustanovi putanja (zbivanja) koja je dovela do uspostave granice. Transgresija je u tom smislu afirmacija ograničenosti postojanja, potvrda podijeljenosti, ali ujedno i egzistencijalnoga skoka u prostor bez granica (Foucault 1977: 35–36).

istovremenu afirmaciju granice/zabrane i otvaranje egzistencije u prostor koji je nadilazi. Nečastivi pak (kojega dakako možemo shvatiti i kao Fausnerov *alter ego*) transgresiju postavlja u tradicionalno postavljene etičke okvire koji relativiziraju duhovnu autonomiju u korist jasne podjele između Dobra i Zla, autonomije i koristoljublja:

A tko vam uopće kaže da sa mnom ne biste smjeli imati duhovnih preokupacija? Nije nevolja u tome što vi duhovno radite... Dapače... Nego u tome što tako čvrsto i beskompromisno vjerujete u sve to. Nedostaje vam stanovita doza distance i, kako da kažem, skepse prema vlastitim uvjerenjima... Vidite, sa mnom biste ne samo stekli taj elastičnost nego bih vam ja osigurao punu slobodu djelovanja. Mogli biste propovijedati koju god hoćete nauku a da zbog toga ne snosite nikakve posljedice. (*Nečastivi* 2020: 82)

U perspektivi Nečastivoga suprotstavljeni su pojmovi autonomije i etike, a transgresija predstavlja čin njihova premošćivanja, skok preko granice društveno prihvaćenih etičkih normi i njihovu osobnu relativizaciju. No, kako tvrdi Foucault, poimanje transgresije nije moguće svesti na odnos crno-bijelo, zabranjeno-zakonito, izvan-unutar, zatvoreno-otvoreno. Odnos ovih suprotnosti bliži je putanji spirale koja se ne može prekinuti samo činom kršenja. Foucault transgresivni čin opisuje kao bljesak munje u mračnoj noći: svjetlost munje daje intenzitet mraku koji osvjetljava te ujedno tami duguje vlastitu jasnoću. Zadaća je svjetlosti imenovati tamu, nakon čega ona ponovo nestaje (Foucault 1977: 35). Upravo je to način na koji valja shvatiti Fausnerov iskorak, a mimo etičkoga dualizma koji je potenciran njegovim sukobom s Nečastivim: transgresivni čin na kojemu on inzistira počinje i završava kao pokušaj osvjetljavanja prostora granice, istraživanje njezine dubine, odnosno imenovanje/prokazivanje zabrane.

Transgresija i autentičnost

U knjizi *Transgression* (2003) Chris Jenks, tumačeći transgresiju kao kulturni koncept i istražujući njezine filozofske korijene, polazi od pretpostavke kako je riječ o ponašanju koje krši pravila i nadilazi granice, postavljajući

zatim pitanje je li zapravo riječ o postmodernoj verziji autentičnosti, odnosno čisto egzistencijalnoj akciji, hiperboličnoj objavi (autonomnosti) osobnoga identiteta i različitosti u društvu u kojemu su oni teško ostvarivi (Jenks 2003: 3). Batailleov opis pisanja kao transgresije zakona (tabua) također aludira na problem autentičnosti osobnoga identiteta i dugoročnih posljedica čina prekorajenja. Transgresija, tvrdi Bataille, nikada ne dokida tabu/zabranu, već ih pokušajem nadilaženja uvijek iznova potvrđuje, što znači da zabrana pretpostavlja i inicira vlastito prekorajenje:

Organizirana transgresija zajedno s tabuom čini društveni život onim što on jest. Učestalost i pravilnost transgresija ne utječu na nedodirljivu stabilnost zabrane jer su one njezina očekivana nadopuna baš kao što dijastoličko kretanje dovršava sistoličko ili kao što eksplozija slijedi kompresiju. (Bataille 1986: 65)

Vratimo li se na pretpostavku o nužnosti tumačenja transgresije izvan konteksta etičkih normi, postavlja se pitanje autentičnosti transgresivnoga subjekta: je li čin prekorajenja sam po sebi oznaka autentičnosti ili pak samo korak k pokušaju njezina ostvarenja? Teži li subjekt u transgresivnom činu samoočuvanju ili samoostvarenju? Kao samoostvarujuće proročanstvo, zabrana potiče na kršenje, zatim stigmatizira ili kažnjava te naposljetku vraća pojedinca pod svoje okrilje i društveni život u ravnotežu, što u Brešanovoj drami prati putanja Fausnerova iskoračivanja koja završava njegovom apsorpcijom u sustav, potpunim porazom autentičnosti u kojemu Nečastivi poništava Fausnerovu svijest i pretvara ga u puko oruđe vlastita djelovanja. Isprva ponesen mogućnošću slobode djelovanja, Fausner neko vrijeme nakon sklapanja ugovora počinje shvaćati granice svoje autentičnosti i otkrivati nova ograničenja koja mu njegov izbor donosi:

Dakle, ovo je prešlo sve granice! Zar više nema ni jednog jedinog mjesta na koje mogu doći, a da me vi u stopu ne pratite? Ako sam već potpisao ugovor s vama, gdje stoji da mi vi morate biti vječito za petama? Konačno, ja imam potrebu da nešto napravim i u vlastito ime. (*Nečastivi* 2020: 124 –125)

Fausnerov pakt s Nečastivim čin je transgresije, prekoračenja normi koje definiraju socijalni i politički sustav koji njegovu volju nastoji podrediti vlastitoj, oduzeti mu suverenost i marginalizirati ga. Sporazumom s Nečastivim on prekoračuje granice moći, znanja, moralnosti, pa čak i seksualnosti. Nečastivi u tom smislu preuzima ulogu personificirane svijesti kao okosnice osobnoga identiteta, no istovremeno razotkriva i njegovu prilagodljivu, promjenjivu narav (ono što Ricoeur tumači kroz odnos i međuigru *ipse* i *idem* identiteta) povezujući ga istovremeno s voljom za moći/dominacijom koja se u drami javlja kao utjelovljenje čistoga zla. Položaj doktora Fausnera određen je okolnostima koje sputavaju njegovu suverenost, što ga dovodi u situaciju u kojoj on bira vlastito sebstvo žrtvovati i pri čemu se postavlja iznad esencije koju čini njegov osobni identitet. Time dokazuje kako je izdizanje iznad ograničenja svjetovnoga i kolektivnoga okruženja moguće jedino pod okriljem kršenja zabrane, odnosno kako ga Bataille opisuje, pribjegavanja Zlu. Bataille mogućnost suverenosti prepoznaje upravo u Zlu koje osobi može donijeti „one vrtoglave trenutke kad se čini da je biće u nama rastočeno i kad ono, iako preživljava, izmiče esenciji koja ga je ograničavala“ (Bataille 1977: 204). U Brešanovoj drami Nečastivi, kojega možemo poimati kao ono intrinzično čovjeku, a koje se aktivira u okolnostima narušavanja osobnoga suvereniteta djelovanjem izvanjskih praksi sputavanja i nametanja, predstavlja tu mogućnost izmicanja ograničenjima i normama. No, ako je Fausnerov izbor uzrok i posljedica njegove težnje za suverenošću koja se postavlja s onu stranu dobra i zla, odnosno tradicionalnih kategorija morala, zašto on uzmiče, odnosno potaknut razvojem događaja i uznemiren kolateralnim žrtvama vlastita uspjeha propituje svoj izbor i svoju žrtvu? Prije svega, uzmičanje razotkriva čin transgresije kao privremeno i nestabilno stanje koje ukazuje na kontingentnost vanjskih ograničenja što ih društvo nameće pojedincu. Transgresija se ostvaruje u samome činu i trenutku prelazanja granice i smislu što ga taj prelazak podrazumijeva: ono što je ostalo iza ili će se ostvariti u budućnosti uzroci su i posljedice čina transgresije, no ne i transgresija sama. Upravo zato transgresija ne može biti jamac osobne autentičnosti ili samoostvarenja koja bi se trebala ostvariti u trajanju, a ne u trenutku.

Transgresija kao prelazak krajnje granice mijenja subjektovu percepciju samoga sebe u odnosu prema drugima i otvara prostor socijalno neprihvatljivo-

mu ponašanju u kojem se troši višak nakupljene energije, što Bataille opisuje kao „princip trošenja“ koji se očituje u namjernome kršenju zakona koji potvrđuju zakonski poredak. Dakle, zaključuje Bataille, moguće se potvrđuje samo spoznajom nemogućega onkraj granice, dok se poredak potvrđuje samo svojom negacijom (2012: 45).

Razum, odgovornost i savjest ili je li transgresija moguća?

U Fausnerovu uzmicanju, odnosno inzistiranju na raskidu ugovora s Nečastivim uzrokovanim grižnjom savjesti zbog njegovih kolateralnih žrtvi, može se prepoznati i međudjelovanje odgovornosti i savjesti kao svojstava suverenoga individuuma koja određuju granice njegova čina transgresije. U studiji *Uz genealogiju morala* Nietzsche suverenoga individuuma predstavlja kao proizvod rada „ćudorednosti ćudoređa“ i onoga što on naziva „socijalnom luđačkom košuljom“, a što je istovjetno sustavu ograničenja osobne suverenosti koje opisuje Bataille. Suvereni individuum, tvrdi Nietzsche, proračunljiva je jedinka oslobođena ćudorednosti ćudoređa, autonomna i nadobičajna – jer se „autonoman“ i „ćudoredan“ uzajamno isključuju. Međutim, „slobodan“ čovjek u posjedu nužno ima i svoje mjerilo vrijednosti iz kojega proizlazi i znanje o odgovornosti koja postaje njegov dominantni instinkt što ga suvereni čovjek naziva svojom savješću, a koji zatim vodi i do pojave svijesti o krivnji, odnosno „loše savjesti“ (2004: 60). Pojava ovoga instinkta, koji Nietzsche smješta u recentnu fazu uobličavanja ljudskoga rasuđivanja i zaključivanja, jest trenutak u kojemu se transgresija kao prekoračivanje granica i jamstvo osobne suverenosti suočava s vlastitom granicom, onom koju se ne smije prekoračiti bez opasnosti od kažnjavanja. To je granica s kojom se suočava doktor Fausner i u skladu s kojom procjenjuje svoju suverenost odmjeravajući opravdanost vlastitoga odabira u odnosu spram zla koje određuje i uvjetuje njegove postupke. „Na ovom svijetu ima toliko zla i toliko je moćno“, kaže Fausner objašnjavajući Margariti promjenu svojega ponašanja, „da mu čovjek mora platiti stanoviti dug, ako ne želi da ga ono proguta. Ali to ne znači da on mora postati zao. [...] Čovjek katkada mora sklopiti savez sa zlom i protiv svoje volje... jer je to jedino rješenje“ (*Nečastivi* 2020: 112). Fausnerov pokušaj smještanja transgresivnoga čina

izvan domene ćudoređa⁵ ipak ga na kraju vraća pojmu savjesti i djelovanju razuma koji moralnu obavezu nadređuje želji za suverenošću, na što mu Nečastivi vrlo pragmatično odgovara podsjećajući ga na uvjete potpisanoga ugovora koji se odnose na kompromitiranje osobnih uvjerenja i moralnih principa. Transgresija dakle nije moguća – što tvrdi i sam Bataille – bez razuma koji ima moć uništiti rad unutarnjega iskustva racionalizirajući i podređujući ga nalogima društvenih konvencija (Koludrović 2014: 212). U tom je smislu okosnica Brešanove drame sukob unutarnjega iskustva koje teži transgresiji s ciljem ostvarenja potpunoga suvereniteta s razumom koji se podređuje zakonima ćudoređa. Posljedica opisanoga sukoba je udvojenost ljudskoga bića koja predstavlja pounutrenje vanjske granice između *homo* i *persona* (o čemu piše Agamben), odnosno čovjeka i izvanjskim ograničenjima nametnute obrazine koja definira njegov društveni, politički i moralni status. Čovjek se cijepa ili udvaja u biće koje istodobno ima prirodni dio bez osobnosti i osobu koja upravlja tim prirodnim dijelom kao što se kroti životinja. Kao što piše Esposito, ljudsko biće dijeli se na dva područja: biološko tijelo i mjesto pravne uračunljivosti, gdje je prvo podložno neograničenomu nadzoru drugoga. Još jednom, čak i više nego ranije, osoba nije u potpunosti jednaka ljudskom biću. Osoba je zapravo nametnuta ljudskom biću – ali isto tako umetnuta u njega – kao umjetna tvorba prava koji je određuje takvom (2012: 83). U Fausnerovu slučaju prirodni se dio odnosi na instinkt koji žudi za suverenitetom i spreman je na žrtvu kroz čin transgresije – koji je moguć jedino izvan kontrole drugoga dijela, osobnosti koja upravlja prirodnim dijelom. Ulasci i izlasci Nečastivoga predstavljaju metaforičko uprizorenje dominacije osobe nad prirodnim koje ne poznaje ograničenja ćudoređa i ne podređuje mu se. Onkraj ćudoređa

⁵ Fausnerov ugovor s Nečastivim koji bi ga trebao lišiti odgovornosti njegova slobodnoga djelovanja i izražavanja (posljedica uzrokovanih kontekstom kolektivnih zabrana koje on prekoračuje) moguće je tumačiti i kao de(kon)strukciju međupovezanosti politike i biologije koju Roberto Esposito smješta u okrilje pojma *imunizacije* pod kojim podrazumijeva istovremeno i zaštitu pojedinca od djelovanja društveno-pravnoga sustava, ali i čin kojim zajednica, ubrizgavajući u sebe različitost, osigurava vlastiti opstanak (2008: 13). Imunizacija je dakle međuigra očuvanja osobnoga identiteta/autonomije sebstva i slobode djelovanja s jedne strane te kolektivnoga integriteta s druge. Upravo se u procjepu između opisanih suprotnosti (koje se međusobno nadopunjavaju, odnosno istovremeno ugrožavaju, ali i štite) odigrava Fausnerovo djelovanje koje naposljetku prepoznajemo kao „injekciju“ različitosti koja potvrđuje društveni suverenitet. Apsorbirajući transgresivni čin pojedinca, kolektiv osigurava svoj opstanak.

Fausner je prisiljen prihvatiti postojanje onoga što prekoračuje – interioriziranih društveno-moralnih normi. Brešanova drama se ne svodi isključivo na uprizorenje sukoba tradicionalno shvaćenih moralnih kategorija dobra i zla u okvirima ideoloških praksi jednoga vremena, već ukazuje na uzroke i posljedice čina transgresije kroz koji se žudnja za suverenitetom sukobljava s prisilom ideoloških praksi, nudeći pritom pomalo sumoran zaključak kako je transgresija nemoguća bez krajnje žrtve: gubitka sebe koji u zaključnim riječima drame Nečastivi – preuzevši materijalno tijelo doktora Fausnera – opisuje kao „potpunu nirvanu“.

IZVOR

BREŠAN, Ivo (2020). *Izabrana djela – Drame*. Zagreb: Matica hrvatska.

LITERATURA

- AGAMBEN, Giorgio (2008). *Ono što ostaje od Auschwitza*. Zagreb: Antibarbarus.
- BATAILLE, Georges (1977). *Književnost i zlo*. Preveo Ivan Čolović. Beograd: BIGZ.
- BATAILLE, Georges (1988). *Inner Experience*. New York: State University of New York Press.
- BATAILLE, Georges (2012). *Prokleti dio*. Preveo Daniel Bučan. Zagreb: Litteris.
- BOŠNJAK, Branimir (2006). „Ivo Brešan od groteske do fantastike“. *Književna republika* 11/12: 36–40.
- BREŠIĆ, Vinko (2006). „Mislim, dakle, sumnjam... Opaske Brešanova urednika, s dodatkom“. *Književna republika* 11/12: 51–56.
- ESPOSITO, Roberto (2008). *Bios: Biopolitics and Philosophy*. Preveo Timothy Campbell. Minnesota University Press.
- ESPOSITO, Roberto (2012). *Politics of Life and Philosophy of the Impersonal*. Prevela Zakiya Hanafi. Cambridge: Polity Press.
- FOUCAULT, Michel (1977). „A Preface to Transgression“. U: *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews by Michel Foucault*. Uredio i preveo Donald F. Bouchard. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- GREGG, John (1994). *Maurice Blanchot and the Literature of Transgression*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- JENKS, Chris (2003). *Transgression*. London, New York: Routledge.
- KOLUDROVIĆ, Bernard (2014). „Političnost književnosti, literarnost politike i transgresivnost: Georges Bataille“. *Umjetnost riječi* 58 (2): 205–224.
- KRIVAK, Marjan i Dora MARJANOVIĆ (2022). „Ima li života prije smrti? Pojam života između biopolitičkog i postmodernog stanja“. U: *O slobodi*. Uredio Boško Pešić. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.

- LOCKE, John (2007). *Ogled o ljudskom razumu*. Preveo Domagoj Orlić. Zagreb: Naklada Breza.
- NIETZSCHE, Friedrich (2004). *Uz genealogiju morala*. Zagreb: AGM.
- NIKČEVIĆ, Sanja (2006). „U potrazi za glasom – Između emocije, politike i intertekstualnosti. Skica za studiju o četvrt stoljeća hrvatske drame“. *Republika* 62 (1): 34–46.
- NIKČEVIĆ, Sanja (2006a). „Zašto *Hamlet*... i danas može biti zanimljiva predstava?“. *Književna republika* 11/12: 47–50.
- RIÇOEUR, Paul (1994). *Oneself as Another*. Translated by Kathleen Blamey. Chicago: University of Chicago Press.
- SALEČIĆ, Ivan (2006). „Sistem povijesnog svjetonazora u romanima Ive Brešana“. *Književna republika* 11/12: 57–64.
- VIDAN, Ivo (1986). „Intertekstualnost u dramama Ive Brešana“. *Dani hvarškoga kazališta: građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 12 (1): 158–176.

The Transgressive Model in the Play
***The Unholy at the Faculty of Philosophy* by Ivo Brešan**

The paper analyzes the play *Nečastivi na filozofskom fakultetu / The Unholy at the Faculty of Philosophy* (1979) by Ivo Brešan in the light of the theory of transgressiveness. The grotesqueness and politics of Brešan's play are explored as an effect of the idea of transgression implicit in the text. Transgressiveness is interpreted as a transformative act motivated by the desire for freer action and understanding of (social) reality (Foucault, Bataille). The paper also considers the (non)existence of ethical frameworks for understanding transgressiveness and the transgressive act as the basis of personal autonomy, i.e. authenticity.

KEYWORDS: authenticity, freedom, Ivo Brešan, transgression, *The Unholy at the Faculty of Philosophy*